

TANKÖNYVVÁLASZTÁS, TANKÖNYVHASZNÁLAT AZ ÁLTALÁNOS ISKOLÁKBAN

A TANKÖNYVKIADÁS ÁLLAMI MONOPÓLIUMÁNAK megszűntével viszonylag rövid idő alatt kialakult Magyarországon a piaci alapú tankönyvkiadás és -terjesztés. A tankönyvpiac kialakulását segítette az a folyamat is, amely szakmai kérdésekben jelentős mértékben megnövelte a pedagógusok döntési szabadságát, s ami a 90-es évekre tankönyvek kiválasztására is kiterjedt.¹ A tankönyvpiac kínálati oldalának alakulását, a kiadók és kiadványaik gyors bővülését jól szemlélteti néhány adatsor: a minisztérium Tankönyvirodája által kiadott tankönyvjegyzék az 1993/94-es tanévben 552, az 1997/98-as tanévben 2480 kiadványt tartalmazott (*Halász & Lannert 1998*), az 1999/2000-es tanévben 4314 kiadvány szerepel rajta (*Fehérvári 2000*). Az egy tantárgyra jutó tankönyvek és segédkönyvek száma 10 és 20 között alakult évfolyamonként, a legnagyobb a kínálat az 1, az 5, és a 7. évfolyamon volt (*Vágó 1997*). A bővülés a kiadók számában is megragadható: az 1999/2000-es tanévben 183 kiadó adta ki a tankönyvjegyzékre kerülő kiadványokat, számuk 1995 óta megduplázódott, s megjelent a tankönyvpiacon a külföldi tőke is, amikor néhány kiadó külföldi cég vásárolt fel kiadókat.

A közoktatási tankönyvpiac ma együttesen mintegy 18 millió tankönyv, azaz 7–8 milliárd forint forgalmát jelenti. A tankönyvpiac állami ellenőrzésének legfontosabb eszköze a tankönyvjegyzék, azaz a tankönyvvé nyilvánítás rendjének kialakítása, a tankönyvjegyzék összeállítása, a kiadók támogatása, s a tankönyvjegyzék eljuttatása az iskolákhoz. A tankönyvjegyzék bár nem kötelező érvényű, segít az iskoláknak eligazodni, s a kiadók állami támogatásának egyik feltétele a tankönyvjegyzékre kerülés. Az eltelt 10 év alatt mind a kiadók, mind a kiadványok száma jelentős mértékben megemelkedett. A tankönyvpiacon forgalmazott kiadványok túlnyomó többségét a kiadók egy szűkebb csoportja adja ki, az 1997/98-as tanévben ezek 91%-a 10 kiadóból került ki. A tankönyvpiacon meghatározónak tekinthető mintegy 10 kiadó között ma is kiemelkedő helyet foglal el a Nemzeti Tankönyvkiadó, amelynek kiadvány-féleségek szerinti részesedése az alapfokú oktatásban 28%, a középfokú oktatásban 37% volt, a tankönyvrendelések összértéke alapján megközelítette a tankönyvpiac forgalmának felét (48%).

Az elmúlt 10 év során bebizonyosodott a piaci alapon történő tankönyvkiadás és forgalmazás működőképessége, kialakult és stabilizálódott a működés mechanizmusa. Van azonban a tankönyvhasználat terén néhány olyan probléma, ami az érdekel-

¹ Ktv. 19. § (1)

tek nem mindegyike számára alakult megnyugtató módon, ezek további megoldásra várnak. Az általunk legfontosabb problémaként érzékelt területek az alábbiak:

- a tankönyvpiacra forgalomban lévő kiadványok sokfélesége, a kínálat nehéz áttekinthetősége,
- az iskolákban használt különféle tankönyvek közötti iskolán belüli és iskolák közötti átjárhatóság biztosítása,
- a tankönyvlistára kerülő kiadványok minőségének garantálása,
- egyes tankönyvpiaci szereplők esetleges visszaéléseinek elkerülése.

A tankönyvválasztás, tankönyvhasználat kérdéseinek feltárása céljából az Oktatási Minisztérium megbízásából 2000 májusában a TÁRKI kutatást végzett 500 általános iskolában. A kérdőíves adatfelvétel során az iskolai oldal fontosabb szereplőit kerestük fel, s a kiválasztott iskolákban igazgatók, tankönyvfelelősök, pedagógusok és szülők véleményét kértük. A kérdőíves adatfelvételt megelőzően interjúkat is készítettünk kérdezetteink egy szűkebb körében, valamint a nagyobb, tankönyvkiadás-sal is foglalkozó kiadókkal. Az alábbiakban a fenti vizsgálat alapján a tankönyvhasználatról, a tankönyvekkel kapcsolatos tájékozódással, döntésekkel és támogatásokkal kapcsolatos tapasztalatainkat foglaljuk össze.²

Tankönyvhasználat

A tankönyvpiac a 90-es évek során sokat változott, bővült, a tanároknak, iskoláknak ezzel kapcsolatos stratégiáikat is ehhez kellett igazítani. A szabad tankönyvválasztás lehetőségének megjelenésével a pedagógusok többsége többféle könyvet kipróbált, s idővel vagy megtalálták az igazit, vagy visszatértek a beválthoz, vagy esetleg máig is keresik a legjobbat. A közelmúlt gyakorlatára irányuló kérdés kapcsán úgy tűnik, hogy az elmúlt 5 évben az iskolák részéről még folyik a keresgélés, de emellett mindvégig jelen volt, s idővel valamelyest erősödött is az egyeztetés igénye – elsősorban iskolán belül, pedagógusok között – ezt feltehetően befolyásolta a pedagógiai programok készítése és ebben a tankönyvválasztás alapelveinek kialakítása és tantestületi elfogadása is.

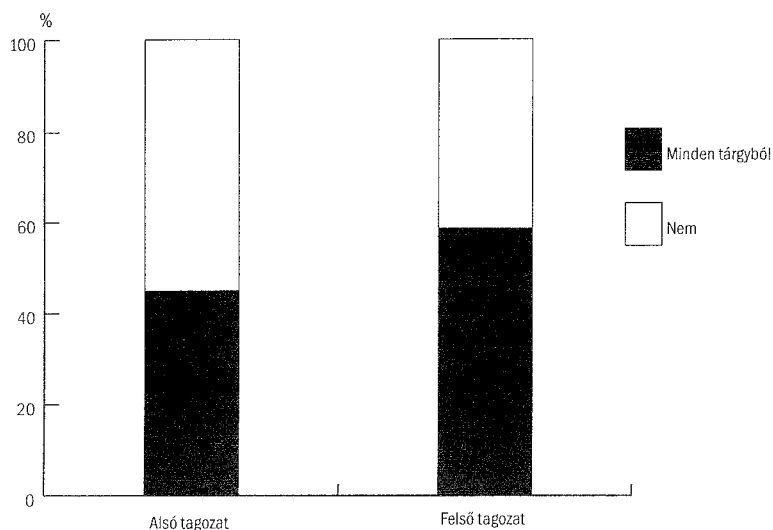
A tankönyvhasználatban megmutatkozik a piaci kínálat sokszínűsége, a pedagógusok szabadsága egyaránt. A párhuzamos osztályokban használt tankönyvek az iskolák jelentős részében azonosak, de nem ritka a más fajta tankönyvek használata. Sajátos módon többnyire az alsó tagozaton, s kevésbé a felső tagozaton nem azonosak a használt tankönyvek (55,0 és 41,3%), azaz a helyzet a várakozással ellentétes módon alakult: a homogénebb oktatási kínálattal jellemezhető alsó tagozaton kevésbé egységes a tankönyvhasználat.

A párhuzamos osztályok eltérő tankönyvhasználatának meghatározó oka a tanárok szabad tankönyvválasztása – különösen az alsó tagozaton, ahol a tanárok kétharmada választ szabadon –, valamint a tagozatos osztályok, a bontott csoportok és a felzárkóztató osztályok egyedi igényei.

² A kutatás szakmai előkészítésében és feldolgozásában jelentős szerepe volt Vágó Irénnek is.

1. ÁBRA

A használt tankönyvek azonosak-e? (a tankönyvfelelősök arányában)

1. TÁBLA

Ha nem, ennek oka, hogy... (említések %-a) (a tankönyvfelelősök arányában)

	Alsó tagozat (N = 201)		Felső tagozat (N = 145)	
	N	%	N	%
Tagozatos osztály van	35	17,5	30	20,1
Felzárkóztató osztály van	13	6,5	-	-
Bontott csoportok vannak	15	7,5	28	18,8
A tanár szabadon választhat tankönyvet	131	65,5	79	53,0
Egyéb	53	26,4	45	30,2

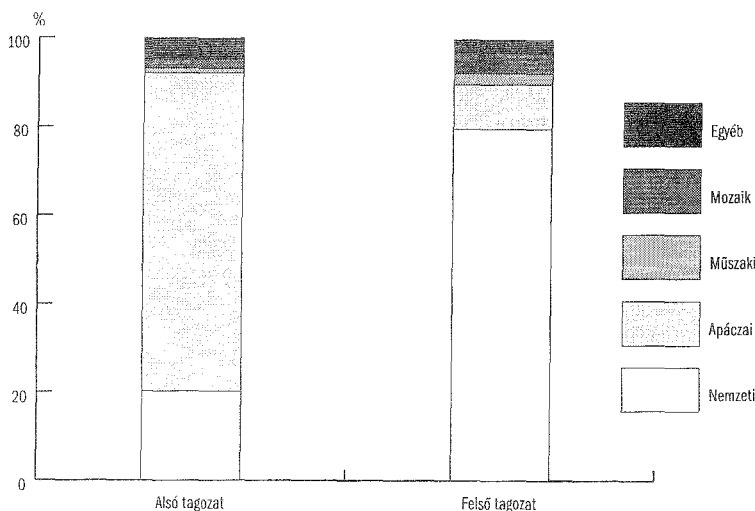
Az átjárhatóságot az iskolák nagy részében biztosítják, valamivel inkább a felső tagozaton, s az alsó tagozaton jellemzőbben a nagyobb városok iskoláiban. A környező iskolákkal az iskolák nagy része már nem egyeztet, települési, ill. térségi szinten az átjárhatóság nem biztosított (ahol iskolaszövetség működik, ott van egyeztetés). A legkevésbé a nagyvárosi iskolák egyeztetnek, a kisebb városok és különösen a községek iskolái gyakrabban. E tekintetben a legnagyobb gondot az idegen nyelvek tanítása jelenti.

Az iskolákban használt tankönyvek kiadóinak száma az 1999/2000-es tanévben intézményenként átlagosan 9 volt. Az elmúlt öt évben az iskolák 40%-ában bővült a kiadók száma, 38%-ában nem változott, és 22%-ában csökkent. A kiadók piaci részesedését tekintve igen egyenetlen a tankönyvpiac: közel 90%-át két kiadó uralja, az Apáczai Kiadó és a Nemzeti Tankönyvkiadó. Köztük is felosztódní látszik a tankönyvpiac az alsó és a felső tagozat között. Alsó tagozaton az Apáczai Kiadó tankönyvei a leggyakoribbak (71,9%), második a Nemzeti Tankönyvkiadó (20%), más

csak mutatóba fordul elő. A felső tagozatot döntően a Nemzeti Tankönyvkiadó látja el (79,7%), számottevő az Apáczai Kiadó részesedése (10,1%), a fennmaradó hányadon a többiek osztoznak.

2. ÁBRA

Melyik kiadó tankönyveit használják a leggyakrabban az alsó és felső tagozaton? (a tankönyvfelelősök arányában)

A kedveltség szerinti sorrend hasonlít a tankönyvhasználat sorrendjéhez. Az alsó tagozaton elsősorban az Apáczai Kiadó könyveit kedvelik (különösen a kisebb településeken), a második helyen a Nemzeti Tankönyvkiadó áll (amely a fővárosban tartozik a kedveltebb kiadók közé). A harmadik helyen szereplő Mozaik Kiadót is inkább a községi iskolák választják, a Műszaki Kiadó inkább a budapesti iskolák körében kedvelt. Felső tagozaton az első helyre a Nemzeti Tankönyvkiadó került, a második helyre az Apáczai Kiadó – mindkettő a községi iskolák körében tűnik népszerűnek. A Mozaik a megyei jogú városok mellett a fővárosban örvend népszerűségnek, miként az egyik „egyéb” kiadó is. A kiadók választásakor a szakmai okok vezetnek, s jóval kevésbé számítanak a formai vagy praktikus szempontok (kivétel, tartósság) és az árak.

Az egyes tantárgyakat illetően 1995 és 1999 között változó számban próbálták ki és cserélték le a tankönyveket és változó számú könyvet használtak egy-egy tantárgy oktatásához adott iskolán belül. Ezt a forgalmat a tanári keresgélésen kívül erősen befolyásolta a nat-hoz igazodó helyi tantervekre és nat-kompatibilis tankönyvekre való átállás is. Néhány kiemelt tantárgy esetében rákérdeztünk a fentiekre.³ Átlagosan tantárgyanként 1,5–2 tankönyvet próbáltak ki az elmúlt 5 évben. A legtöbbet az olvasás-írás tanításában próbálták ki, s itt terveznek cserét a legnagyobb valószínűséggel.

³ A tantárgyankénti bontások esetében a kis esetszám miatt csak a nagyobb létszámú szakok esetében megbízhatóak az adatok.

2. TÁBLA

Az ismert kiadók kedveltség szerinti sorrendje (sorrendi átlagok) (az igazgatók arányában)

	Budapest	Megyei város	Egyéb város	Község	Átlag
Alsó tagozat					
Nemzeti Tankönyvkiadó (N = 338)	1,86	1,98	2,00	1,95	1,95
Apáczai Kiadó (N = 383)	1,64	1,59	1,45	1,39	1,46
Műszaki Kiadó (N = 134)	3,05	3,28	3,14	3,18	3,18
Mozaik Kiadó (N = 192)	3,36	3,08	3,03	3,21	3,18
Egyéb (N = 157)	3,33	3,23	3,49	3,09	3,22
Felső tagozat					
Nemzeti Tankönyvkiadó (N = 380)	1,34	1,32	1,30	1,39	1,36
Apáczai Kiadó (N = 288)	2,96	3,07	2,75	2,79	2,86
Műszaki Kiadó (N = 258)	2,68	2,69	3,11	2,83	2,85
Mozaik Kiadó (N = 294)	2,82	2,75	3,00	2,84	2,86
Egyéb (N = 181)	3,39	4,07	3,87	3,61	3,72

A tankönyvhasználat azonban még nem alakult ki. Az interjúk tapasztalatai szerint az iskolavezetők számítanak a kerettantervek megjelenését követő ismételt nagymértékű tankönyvcserére, a pedagógusok egyharmada szintén tervez cserét a jövőben. A tankönyvfelelősök ismeretei szerint a cserélni tervezett könyvek között vezet a környezetismeret, a kipróbált és használt könyvek között pedig a magyar nyelv. Az idegennyelv és a történelem tárgyúak közt viszonylag magas a kipróbált könyvek aránya, s az olvasás-írás és a magyar nyelv tantárgyakban a használt könyveké is. A legstabilabban használható tankönyveknek a matematika és a fizika bizonyul, ezeknél alacsony a kipróbált és a lecserélni tervezett könyvek száma egyaránt. Az iskolavezetők és a tankönyvfelelősök megítélése szerint a tankönyvek cseréjét szükségessé teszi majd az átállás a kerettantervekre, egyes tantárgyak óraszámának vagy kezdési időpontjának megváltozása. Komolyabb változtatást az iskolák a kerettantervek megjelenését követően terveznek csak. Tankönyvváltást a pedagógusok átlagosan több, mint egyharmada tervez (35,8%), különösen a készségi tárgyak tanárai (44,4%), a földrajztanárok és az idegennyelvet oktatók (43,2%), legkevésbé a magyar-történelem szakos (34,1%) és az alsós pedagógusok (34,4%).

A kérdezettek kb. harmada állította, hogy használnak tankönyvjegyzéken kívüli tankönyvet is. Ez leginkább a megyei jogú városokban fordul elő, a legkevésbé az egyéb városok iskoláiban. A pedagógusok az igazgatóknál és a tankönyvfelelősöknél jóval magasabb arányban mondták, hogy használnak jegyzéken kívüli könyvet, csak kevéssel több, mint 50%-uk választ csak a tankönyvjegyzékből. Aki jegyzéken kívüli könyvet használ, az igazgatók szerint 20,9%-ban kikérik az iskolaszék véleményét, 80%-ban azonban nem. A pedagógusok állítása itt is módosít kissé a képen: csak 15,1%-uk mondta, hogy ebben az esetben kikéri az iskolaszék véleményét.

3. TÁBLA

Hogyan alakult az iskola tankönyv használata 1995 és 1999 között néhány tantárgyból (átlagok, db)

	Hány könyvet próbáltak ki	Hány fajta tankönyvet használnak	Terveznek-e cserét	
	Átlag	Átlag	N	%
Olvásás-írás	2,06	2,14	69	17,9
Környezetismeret	1,86	1,52	63	16,4
Magyar nyelv	2,02	2,00	49	12,6
Idegen nyelv	1,97	1,87	53	13,8
Történelem	1,85	1,61	50	13,1
Matematika	1,56	1,70	31	7,9
Fizika	1,54	1,28	22	5,8

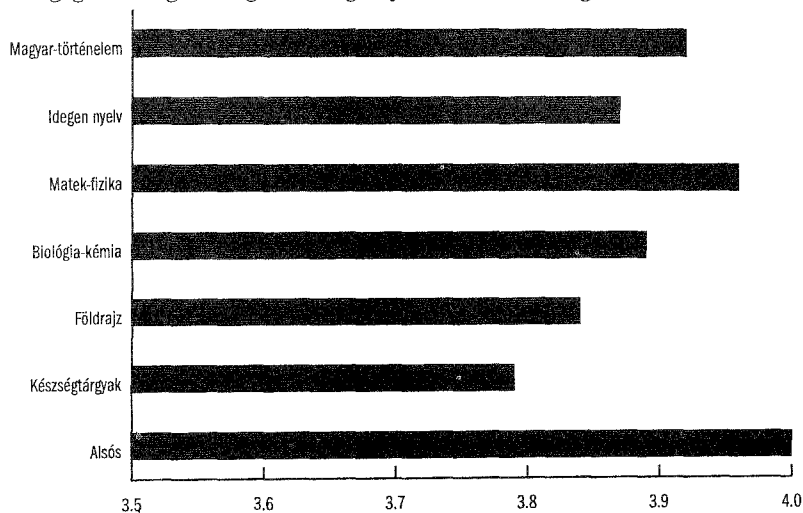
4. TÁBLA

Milyen könyveket használnak?

	Csak tankönyvjegyzékből		Jegyzéken kívül is		Együtt	
	N	%	N	%	N	%
Igazgató	272	65,1	146	34,9	418	100,0
Tankönyvfelelős	305	62,1	186	37,9	491	100,0
Pedagógus	521	53,7	449	46,3	971	100,0

3. ÁBRA

Pedagógusok elégedettsége (1–5-ig terjedő értékelés átlagai)

Igen elégedettek a pedagógusok a tankönyvpiac kínálatával. Leginkább a legnagyobb lehetőségekkel élő alsós pedagógusok, a legkevésbé a készségtárgyak pedagógusai –

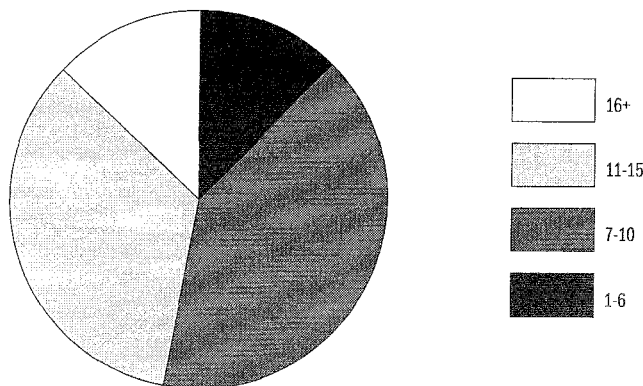
feltehetően azért, mert ezen a téren a legszűkebb a tankönyvpiacon a kínálat. Noha a tankönyvkínálattal alapvetően elégedettek a kérdezettek, ennek áttekinthetősége közepes minősítést kapott a tankönyvfelelősök értékelésében. Budapesten tartották az iskolák a legkevésbé, a megyei jogú városokban a leginkább áttekinthetőnek. A tankönyvjegyzék áttekinthetősége ehhez mérten jóval kedvezőbb, s az iskolák véleménye ennek megítélésében egységesebb.

A tankönyvek leggyakoribb hibája a pedagógusok tapasztalata szerint a sok kihulló lap, de gyakori a helyesírási hiba, és a túl sok tananyag is. Alkalmanként egy-egy könyvben szinte minden hibaforrás előfordul, úgy tűnik viszont, hogy egyáltalán nem okoz gondot az, hogy túl kevés vagy elavult lenne a tankönyvek anyaga.

A szülők tapasztalata alapján a *tankönyvek mennyisége* figyelemreméltó: szerintük gyermekük 7–15 könyvet visz naponta az iskolába, táskája átlagosan 5,7 kg. A táska súlyát illetően jelentős különbség nem is az alsó és a felső tagozat között van (átlagosan 5,5 és 5,7 kg), inkább az utóbbi esetében a településtípusok között (Budapesten egy felsős tanuló táskája 7,2 kg-ot, megyei városokban 6,7 kg-ot, városokban 5,8 kg-ot, és községekben 5,7 kg-ot nyom).

4. ÁBRA

Gyermeke hány könyvet visz naponta az iskolába? (db, a válaszok %-ában)

Tájékozódás

A sokrétű kínálat, a tankönyvpiacon áttekinthetősége miatt igen fontosak a kialakult tájékozódási formák, a tájékozódás gyakorlata és eredményessége, ezért is igyekeztünk feltárni a legfontosabb információs csatornákat és az aktívan tájékozódó pedagógusok arányát. A tájékozódás igénye a tanárok többségében megvan. Jellemző a több forrásból merítő informálódás, leggyakrabban a kiadói tájékoztatókból, ezt követően a tankönyvi adatbázisból merítenek. Meghatározó a tájékozódásban a tankönyvbemutatók, a szakmai továbbképzések és a szaklapok szerepe, viszont a tankönyvbörze, a szolgáltató pontok, az MPI könyvtár csak az iskolák kisebb része számára nyújt informálódási lehetőséget.

5. TÁBLA

Milyen gyakran tájékozódnak az új tankönyvekről? (% igazgatók)

	Gyakran	Ritkán	Soha
Kiadói tájékoztatók	91,1	8,7	0,2
Tantárgyi adatbázis	74,1	23,6	2,2
Szaktárgyi munkaközösség	59,7	23,5	16,7
Szaklapok	59,2	37,3	3,4
Tankönyvbemutatók	58,1	40,5	1,4
Szakmai továbbképzés	48,5	46,7	4,9
Szaktanácsadó	24,3	51,6	24,1
Tankönyvbörze	24,0	61,3	14,7
MPI könyvtár	14,6	51,3	34,1
Szolgáltató pontok	8,2	41,4	50,4
Egyéb	10,0	7,3	82,7

Az egyes szereplők számára nem azonosak a leghasznosabbnak ítélt források: az interjúk tapasztalata szerint a pedagógusok számára a tankönyvvel (esetleg annak korábbi oktatójával) való személyes találkozás a meghatározó, de a kiadói tájékoztató is több szakmailag értékelhető információt tartalmaz, mint a tankönyvjegyzék. A tankönyvjegyzék azonban a tankönyvrendelést intézők számára nélkülözhetetlen. Vizsgálatunkban a tankönyvfelelősök a tankönyvbemutatót, a kiadói tájékoztatót jóval hasznosabbnak ítélték, mint az igazgatók és a pedagógusok, s valamivel hasznosabbnak látták a tankönyvi adatbázist is. A pedagógusok számára leginkább a szaklapok, a szaktárgyi munkaközösség és a tankönyvbörze bizonyult hasznosnak.

6. TÁBLA

Leghasznosabb források (%)

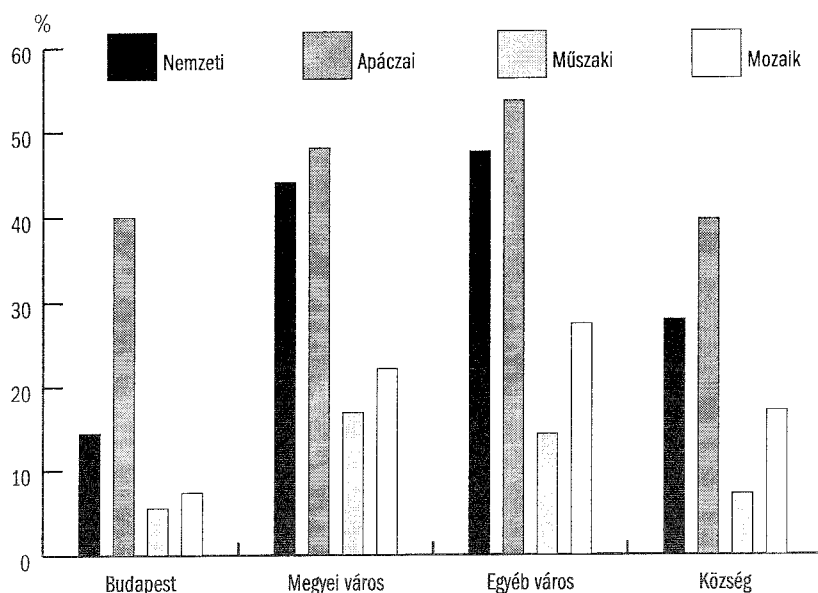
	Igazgatók (N = 497)	Tankönyvfelelősök (N = 412)	Pedagógusok (N = 936)
Tankönyvbemutató	67,2	70,1	64,2
Kiadói tájékoztató	49,9	58,7	44,8
Tankönyvi adatbázis	33,0	35,7	25,4
Szaktárgyi munkaközösség	30,6	25,2	33,1
Szakmai továbbképzés	29,8	28,6	31,4
Szaklapok	29,6	29,4	36,6
Tankönyvbörze	28,8	29,6	29,8
Szaktanácsadó	23,1	18,7	20,9
MPI könyvtár	9,3	5,6	6,9
Szolgáltató pontok	3,4	2,4	4,3
Egyéb	4,4	2,7	2,5

A kiadók marketingstratégiájának egyik fontos eleme – s egyben a leghasznosabbnak ítélt tájékoztatói lehetőség – a tankönyvbemutató, ezzel a lehetőséggel minden kiadó él. Jelentős különbség van azonban az egyes kiadók aktivitása között. Az iskolák

közül felében tartott tankönyvbemutatót az Apáczai Kiadó, a Nemzeti Tankönyvkiadó az iskolák harmadában, a Mozaik Kiadó és a Műszaki Kiadó jóval kisebb arányban. Jellemzően két településtípus iskoláiban fordul elő a tankönyvbemutató mindegyik kiadó esetében: a megyei jogú városok és az egyéb városok iskoláiban, kevésbé a fővárosban (itt érezhetően jelen van azonban egy meg nem nevezett kiadó) és a községekben. Regionális különbségek is mutatkoznak: az Apáczai Kiadó inkább az ország nyugati felében, a Nemzeti Tankönyvkiadó a nyugati és a délkeleti térségben van jelen, a Műszaki Kiadó jelenléte egyenletesebb, a Mozaik az északnyugati és a délkeleti országrészben ismert elsősorban, a többiek a fővárosban.

5. ÁBRA

Melyik kiadó tart tankönyvbemutatót az iskolában (N = 496) (igazgatók)

A tankönyvjegyzéket az iskolák 82,5%-ában minden tanár használja, ez leginkább a községekre és a budapestiekre jellemző (85,2 és 84,8%), csak az iskolák 4,8%-ában fordult elő, hogy kizárólag a tankönyvfelelős használja. Az interjúkban tapasztaltak szerint nem boldogultak könnyen az iskolák a CD használatával, ezért előfordult, hogy biztonság okából, esetleg az utolsó pillanatban a CD mellett mégis megigényelték a tankönyvjegyzék nyomtatott formáját is, s végső soron a hagyományos módon választották ki a tankönyveket.

A tankönyvpiac kínálatát az igazgatók többsége túl szélesnek tartja, 80%-uk szerint ezt szűkíteni kellene. Különösen a községi iskolák igazgatói véleménye szerint lenne ez szükséges (84,0%), ebben a formában megfelelőnek leginkább a megyei jogú városi iskolák képviselői tartották (32,8%). A tankönyvfelelősök háromnegyede szerint szintén szűkíteni kellene, legkevésbé a pedagógusok vélik így, de többségükben ők is szűkítést javasolnának.

Tankönyvválasztás

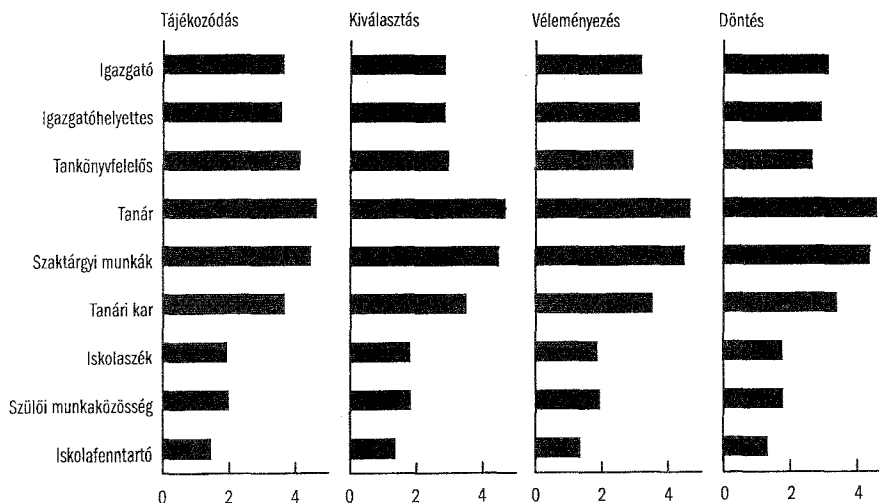
Kulcskérdés, hogy a széles és nem könnyen áttekinthető tankönyvpiac termékeiből ki és milyen szempontok szerint választ. A tankönyvválasztás kulcsszereplői a pedagógusok és a szakmai munkaközösségek a folyamat minden fázisában jelentős szerepet töltenek be. Bár a köztük lévő különbség nem tűnik nagyknak, a döntésekben a pedagógusok azok, akik végső soron a tankönyvválasztás folyamatában meghatározó szerepet töltenek be. A tankönyvfelelős szerepe alakul át leginkább a folyamat során: szerepe a tájékozódásban jelentős, s érvényesül még a tankönyvválasztásban, de a folyamat további szakaszaiban már nem játszik számottevő szerepet, ezekben a tantestület és az iskolavezetés jelentősége nő meg valamelyest.

Jelentős kérdés a szülők szerepe is, hiszen a tankönyvek választásának terheit nekik kell állni. A szülők beleszólási lehetőségét az iskolaszék, a szülői munkaközösség fórumai teszik lehetővé. Adataink szerint gyakorlatilag mégsem vesznek részt a folyamatban. Az interjúk tapasztalata alapján úgy tűnik, a szülők a legjelentősebb változásokat tartalmazó tervekről az iskolák jelentős részében évente legalább egyszer kapnak tájékoztatást, a szülői értekezleten. Véleményük is fontos lehet egyes kérdésekben, elsősorban a drágább könyvek, például a nyelvkönyvek esetében. Csak ritkán fordul elő, hogy szakmai kérdésekre vonatkozó észrevételt tesznek.

6. ÁBRA

A tankönyvválasztásban való részvétel

A szülők szerepét illetően a tankönyvfelelősök és az igazgatók véleménye némileg eltért. Bár mindkét csoport többségében úgy vélte, hogy megfelelő a szülői beleszólás mértéke, a tankönyvfelelősök jelentősebb arányban gondolták, hogy egyáltalán nem

kellene a szülőknek beleszólniuk a tankönyvválasztás kérdéseibe, a pedagógusok 43%-a hasonlóan gondolkodott. A szülők ezzel szemben jelentősebb beleszólást szeretné-

nek. A kérdésre válaszolóknak csak fele jelezte (50,2%), hogy nem igényel nagyobb beleszólási lehetőséget. A kérdezettek valamivel nagyobb arányban a tankönyvárakat illetően (27,5%), kisebb hányada mindenre vonatkozóan igényelne tájékoztatást e kérdéskörben (22,3%). A szülők megítélése szerint a tankönyvválasztás 71,9%-a az iskola feladata, 28,1% szerint azonban a szülőké. A szülők számára a legfontosabb szempont, hogy a tankönyv jól követhető legyen, fontos a világos szerkezet és a korszerűség. A tartósság az előbbiekhöz képest érzékelhetően kevésbé bír jelentőséggel, s a legkevésbé a szép kivitel tartották fontosnak.

Felmerül a kérdés, hogyan alakul a szakmai ill. az egyéb (s ezek közt is kiemelten az anyagi) szempontok súlya a tankönyvválasztásban. A kérdezettek véleménye alapján a tankönyvválasztást elsősorban a szakmai szempontok befolyásolják, közepes mértékben a könyvek árai és kivitele, kevésbé a kiadó és a szerző, legkevésbé a kiadói jutalék. Egyes tárgyknál azonban némileg eltolódnak a fenti szempontok, pl. a nyelvkönyvek magas árai néhány iskola számára befolyásolják a kiadványok megválasztását. Döntő szempontként azonban nem érvényesül, s az interjúk tapasztalata szerint, ha valamelyik iskola hátrányos helyzetű tanulóira tekintettel e szempontot előtérbe helyezte, szintén kénytelen volt e döntését felülvizsgálni. A tankönyvválasztást az interjúalanyok szerint a jutalék sem befolyásolja, részben, mivel a jutalékban érdekelt tankönyvfelelős a döntésben többnyire nem vesz aktívan részt, részben pedig mivel a pedagógusoknak ennek mértékéről gyakran nincs is tudomásuk.

A tankönyvválasztást erősen befolyásolja a bázisiskolai rendszer. A vizsgált 500 iskolából 91 iskola (az iskolák 18,3%-a) bázisiskolai megállapodást kötött valamelyik kiadóval. Ez a legjellemzőbb a kisebb és a közepes városok iskolái esetében volt, ahol az iskolák harmada bázisiskola, a legkevésbé pedig községekben, ahol csak az iskolák egytizede. A bázisiskolák száma még növekedhet, mivel a megkeresett iskolák másik 19%-a válaszolta, hogy szeretne bázisiskola lenni, köztük jelentős arányban voltak községiek. Az interjúk tapasztalatai szerint a kiadók is törekednek a bázisiskolai hálózat bővítésére, bár nem elsősorban a községi kisiskolák bekapcsolását tervezik. A bázisiskolák megoszlása a kiadók szerint igen egyenetlen, némileg tükrözi a tankönyvhasználat szerint kialakult tendenciákat, e téren egyetlen kiadó, az Apáczai jelenléte dominál (legalábbis mintánkban). A bázisiskolák kétharmada az Apáczai Kiadó bázisiskolája, jelentős még a Nemzeti Tankönyvkiadó és egy meg nem nevezett kiadóval kötött megállapodás aránya a bázisiskolák között, a Műszaki Kiadóval és a Mozaik Kiadóval ilyen csak elvétve fordul elő. A bázisiskolák döntésük előnyeit elsősorban a szakmai műhelyé válás lehetőségében látják, kisebb mértékben a naprakészség jelent még vonzerőt (elsősorban a községi iskolák számára). Az anyagi érdekeltséget csak jóval kisebb arányban említették az okok között, s döntésükben nem játszott szerepet az ingyenes tanári példány sem. A bázisiskolák többségükben nagyon elégedettek az kiadóval való együttműködéssel, nem értékelik kiszolgáltatottnak helyzetüket. Az elégedettség különösen magas a kisebb településeken működő iskolák körében, legkevésbé a budapesti iskolákban.

Tankönyvrendelés, tankönyvterjesztés

A tankönyvrendelés közvetlenül követi a tankönyvekről való döntést. A kiadók részéről leggyakrabban terjesztő cégek is belépnek e folyamatba (ők tartják a közvetlen kapcsolatot az iskolákkal), az iskolák oldaláról ritkábban fordul elő cégek megbízása, ezek elsősorban a szállítást végzik. A tankönyvrendelés, a terjesztés konkrét bonyolításának intézése vizsgálatunkban cégek közvetítésével és közvetlenül egyaránt előfordul. Külön céget bízta meg az iskolák 20,7%-ában, közvetlenül a kiadótól rendel az iskolák 59,5%-a, mindkét megoldást 19,8% választja.

A tankönyvrendelés feladatát az iskolák valamivel több, mint felében pedagógus végzi (52,5%), kivülről – bár jóval kisebb mértékben – az iskolatitkár (15,3%), az igazgatóhelyettes (11,6%) ill. az igazgató (10,1%). Van iskola, ahol két pedagógus látja el a feladatot, jellemzően külön az alsó és a felső tagozatra. A tankönyvfelelősök kiválasztása többnyire önkéntességi alapon, esetleg iskolán belüli pályázat formájában történik. Többségük jutalékot kap a munkájáért (94,7%), ettől eltérő díjazási forma csak elvétve fordul elő – azaz a munkát csak a kiadók honorálják.

A jutalék az igazgatók tudomása szerint átlagosan 7,5%, a tankönyvfelelősök szerint kevesebb.⁴ A jutalék aránya nem teljesen azonos az egyes kiadók – s ilyenformán az egyes iskolák és településtípusok – esetében sem: a legkisebb százalékért a budapesti, a legnagyobbért a községi iskolák tankönyvfelelősei dolgoznak. Ennek oka az, hogy a községi iskolák használják az átlagnál nagyobb arányban az Apáczai kiadó tankönyveit, amely az interjúk tapasztalatai szerint a legmagasabb jutalékot fizeti. A jutalék nagysága a tankönyvfelelősök 46,7 és az igazgatók 44,6%-a szerint arányos a végzett munkával, az igazgatók 52,6%-a (s a tankönyvfelelősök 53,9%-a) szerint azonban annál kevesebb. Azt, hogy a jutalék magasabb lenne, mint a végzett munka értéke, csak elvétve állították.

A tankönyvek rendelése januártól decemberig ad elfoglaltságot a tankönyvfelelős számára. Az év végén, az év elején a tájékozódás, informálódás folyamata zajlik, január és február az igények begyűjtésének ideje. A megrendelőket februárban írják meg, a tankönyvek májusban és/vagy augusztusban érkeznek meg. A tankönyvek árainak begyűjtése május és szeptember között történik, a kiadóknak rendszerint szeptemberben fizetnek az iskolák. A tankönyveket augusztus és szeptember folyamán osztják ki, a végelszámolás szeptemberben ill. októberben történik. Mivel a tankönyvek számát egészen pontosan nem lehet kiszámítani (pl. évismétlők stb. száma miatt), gyakori a rendelésből megmaradt példány is. Ezeket részben a kiadók veszik vissza, részben az iskolák veszik könyvtári állományba.

A szülők az esetek kétharmadában egy összegben fizetnek, a két vagy több részletben fizetnek a többiek. Egy összegben nagyobb valószínűséggel a fővárosi és egyéb városi szülők, két részletben a megyei jogú városiak, több részletben elsősorban a községekben élők fizetnek (a tavaszi egy összegű kifizetés a szülők jelentős részének gondot okozna). (Az interjúkból származó információkból tudjuk, hogy olykor a

⁴ Az Oktatási Minisztérium Tankönyvirodájának adata erről: átlagban 11,5% a jutalék (árrés, engedmény) mértéke. (a szerk.)

szülők haladékot vagy részletfizetési lehetőséget kérnek, vagy azt, hogy gyermekvédelmi támogatásuk az iskolába érkezéskor, s ennek az étkezési hozzájárulás levonását követően fennmaradó részéből fizetik vagy törlesztik a tankönyvek árát.)

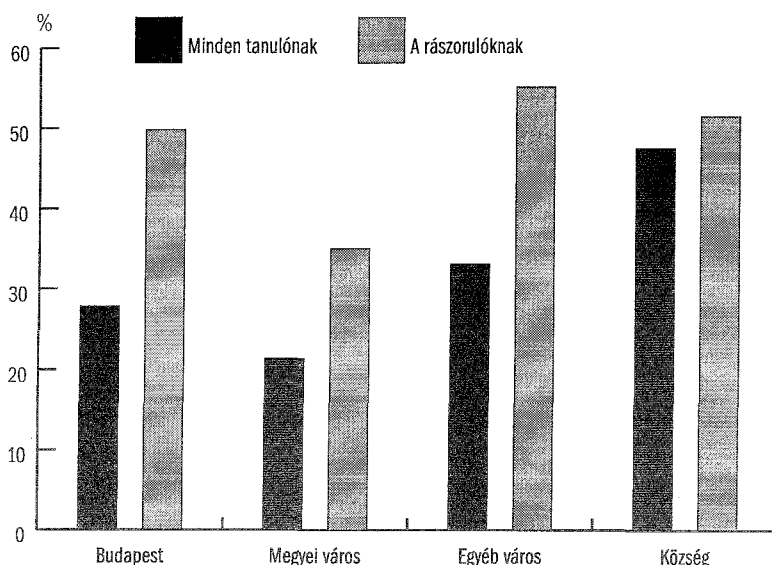
Támogatások

Az iskolai kiadások között a tankönyvre fordított összeg a legjelentősebb a szülők számára, ami a tankönyvpiac kialakulásával jelentős mértékben megemelkedett. A terhek mérséklése érdekében a központi támogatási rendszer mellett gyakoriak az önkormányzati, s ritkábbak az iskolai és egyéb támogatási formák. Léteznek spontán, nem intézményesült takarékosági megoldások is. Ilyen például a testvérek egymás közötti „tankönyvöröklése” (ami nem feltétlenül függ a család anyagi helyzetétől), az iskola szintjén a tartósnak tekintett tankönyvek begyűjtése és újra kiosztása a következő évfolyamnak.

A tankönyvvásárlásra fordított összeg iskolánként átlagosan 1,5 millió forint évente, ez az összeg az egyéb városok esetében a legnagyobb, s a községek esetében a legkisebb. Ez utóbbi részben a településtípusonként eltérő iskolanagysággal, részben azzal magyarázható, hogy a falvakban igyekeznek leginkább a szülők számára megfizethető, olcsó tankönyveket vásárolni.

7. ÁBRA

Hány százalék a kedvezmény ... ? (N = 357) (tankönyvfelelősök arányában)

A támogatások egy része a tanulók összességére terjed ki, mások odaítéléséhez külön szempontok társulnak. A támogatások a szülők által fizetendő tankönyvárakat csökkentik, a szülők részesedése – a tankönyvek netto ára – ennek ellenére jelentős ma-

rad. A tankönyvfelelősök becslése szerint a szülők évente egy tanuló után átlagosan elsőben 3800 forintot, ötödikben 5600 forintot, s a hetedik osztályban 6600 forintot fizetnek. A szülőkre jutó költségek településtípusonként erőteljesen szórnak: a nagyobb városokban jóval meghaladják az átlagot, az egyéb városokban az átlag körül mozognak, a községekben alatta maradnak annak – összességében 8–900 forint különbséget jelentenek (a költségek természetesen évfolyamon belül, osztályonként is különbözőek lehetnek, az oktatási program különbségeiből adódóan).

A támogatások többféle formáját (központi, önkormányzati, egyéb) az iskolák különböző módon használják fel, van, ahol differenciálni igyekeznek, s van, ahol minden tanuló részétül belőlük.

Leggyakrabban a kettő kombinációját találjuk: az egyik forrásból érkező támogatást nem differenciáltan használják fel, míg a másikat rászorultsági alapon osztják el a tanulók között (vagy a tankönyvárak különbségeit igyekeznek vele az évfolyamok között kiegyenlíteni). Az interjúk tapasztalatai szerint előfordul az is, hogy az iskolák felmérik a szülői igényeket, s azt, hogy hány s melyik szülő tud lemondani a támogatásról, s az így felszabadult összeggel megnövelik a rászorulókat támogatását. A tankönyvek árából – rászorultságtól függetlenül – átlagosan 40% kedvezményt kap minden tanuló, ezen felül a rászorulókat átlagosan 49%-os kedvezményben részesültek. A szinte egységes, a rászorultságtól nagyrészt független támogatás magas a kisebb települések iskoláiban, a rászorulókat erőteljesebben a budapesti iskolák támogatják.

A *tartós tankönyvi* keret a legutolsó szabályozás szerint a tankönyvre fordítható költségek 25%-át teszi ki, s nem fordítható másra. Az iskolák a szabályozást a legutóbbi tanévben gyakorlatiasan kezelték, s a tartós könyv fogalmát némileg átértelmezték: a tartós tankönyvi keretet az iskolák csak kisebb hányada fordítja kizárólag tartós tankönyvek vásárlására, jellemző emellett a tartós használatot igénylő segédkönyvek (atlaszok, albumok) vásárlása is.

Vélemények

Az elégedettség a legnagyobb a tankönyvválasztással, a tankönyvpiaci kínálattal kapcsolatosan, ez kevésbé egyértelmű a terjesztés és a bázisiskolai rendszer területén. Inkább övezi elégedetlenség a tartós tankönyvek, a jutalék, a támogatási rendszer, a kiadói árengedmények, tankönyvárak körét. A tankönyvfelelősök véleménye minden vonatkozásban valamivel kedvezőbb az igazgatók véleményénél, a bázisiskolák rendszerének kivételével ezt az igazgatók látják pozitívabban.

Az iskolák működésében a tankönyvválasztás, tankönyvhasználat a véleményekből ítélve viszonylag problémamentes terület. A tankönyvfelelősök közel kétharmada a tájékozódást tartotta a legproblematikusabbnak, a tankönyvek színvonalát, árait kevésbé. A legkisebb gond szerintük az egyeztetések és a támogatások területén van.

A tájékozódás az igazgatók véleménye alapján a legkevésbé a budapestieknek okoz nehézséget (46,3%), leginkább a kisvárosiaknak (77,9), ezekbe a városokba feltehetően kevésbé jutnak el a kiadói referensek és itt kevesebb a tankönyvbemutató is. A tankönyvek színvonala és a más könyvre történő átállás viszont a budapestieknek okoz gondot (17,1 és 24,4%), a többiben nincs lényeges eltérés.

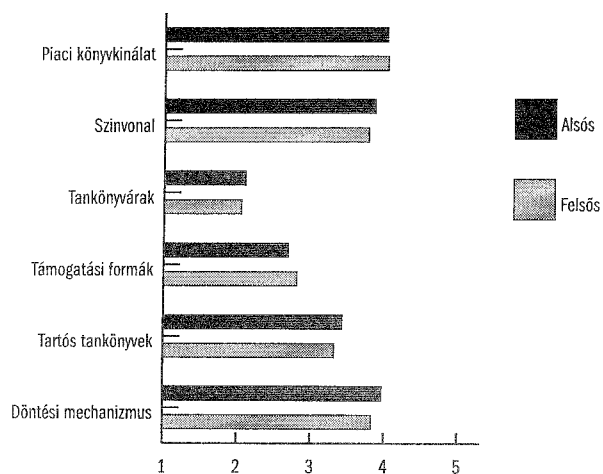
7. TÁBLA
Elégedettség (ötfokú skála átlaga)

	Igazgatók	Tankönyvfelelős
Tankönyvkiválasztás	4,42	4,51
Tankönyvpiaci kínálat	4,23	4,37
Tankönyvterjesztés	3,40	3,68
Bázisiskolák rendszere	3,23	3,09
Tartós tankönyvek	2,89	3,00
Diákok támogatása	2,82	2,93
Jutalék összege	2,79	2,95
Kiadói engedmények	2,57	2,75
Tankönyvárak	2,28	2,43

8. TÁBLA
Mi okozza a legnagyobb gondot a tankönyvválasztásban?

	Igazgató		Tankönyvfelelős		Pedagógus	
	N	%	N	%	N	%
Tájékozódás a kínálatban	305	64,3	257	64,6	516	55,8
Tankönyvek színvonala	38	8,0	31	7,8	121	13,1
Tanári egyeztetés	11	2,3	18	4,5	37	4,0
Átállás más könyvre	46	9,7	43	10,8	140	15,2
Tankönyvárak	41	8,6	41	8,6	63	6,8
Támogatási döntések	7	1,5	5	1,3	3	0,3
Egyéb	26	5,5	17	4,3	42	4,5
Együtt	474	100,0	398	100,0	924	100,0

8. ÁBRA
Milyen mértékben elégedett a következő dolgokkal? (szülők, ötfokú skála átlagai)

Az elégedettség kisebb mértékű a szülők körében, különösen a tankönyvárakat és a támogatási formákat illetően. Jelentős elégedettség mutatkozik a tankönyvkínálattal kapcsolatosan, s mindenek előtt a tankönyvek színvonalával és a döntési mechanizmussal.

Összegzés

Miközben a tankönyvpiac kialakulása a kiadók között komoly, s időnként megkérdőjelezhető eszközökkel zajló versenyhelyzet kialakulását eredményezte, az iskolák oldaláról nézve ez a kínálat sokszínűségének, szélességének kialakulásával járt. A helyzettel az iskolai szereplők kifejezetten elégedettek: az igazgatók problémamentes területnek látják, a tankönyvfelelősök némi többletjövedelemre tesznek szert ennek révén, s a tanárok számos könyv közül válogathatnak, mivel igen nagy szabadságot élveznek a tankönyvek megválasztása terén. A tankönyvhasználatban problémát innen nézve éppen a bő kínálat jelent: a pedagógusok nehezen igazodnak el a tankönyvi kínálatban. A tankönyvváltás gyakorisága részben a tankönyvpiac széles kínálatával, részben a tartalmi szabályozás változásaival függ össze. Ez utóbbi következtében a tankönyvhasználat várhatóan csak a kerettantervek megjelenését követően stabilizálódik.

Kicsit más a helyzet a szülők szemével nézve: a tankönyvpiac problémái végső soron rajtuk csapódnak le: ők fizetik ki a tankönyveket (legalábbis az ár nagy részét), s a tankönyvek minősége a gyerekük tanulmányi esélyeit befolyásolhatja. A szülők nagy része azonban elégedett a tankönyvkínálattal és a tankönyvek színvonalával. Szívesen vennének nagyobb beleszólást a kérdésbe, de nem nagyon kapnak az iskoláktól eleendő tájékoztatást.

IMRE ANNA

IRODALOM

- FEHÉRVÁRI ANIKÓ (2000) Adatok és elemzések a tankönyvtrendelésekről. *Educatio*, No. 3.
- HALÁSZ GÁBOR & LANNERT JUDIT (eds) (1998) *Jelentés a közoktatásról*. Országos Közoktatási Intézet, Budapest.
- VÁGÓ IRÉN (1996) Tankönyvpolitika, tankönyvhelyzet a 90-es években. *Iskolakultúra*, No. 6–7.